

Opponensi vélemény

Békés Csaba:

*Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában
1953-1991*

c. doktori értekezéséről

Békés Csaba eddigi munkásságával – itthon és külföldön megjelent írásaival, fontos forrásközléseivel, hazai és külföldi konferencia-előadásaival, most benyújtott értekezésével – olyan eredményt ért el, amelynek alapján mind a vita kitűzését, mind pedig a mű elfogadását javaslom.

A jelölt olyan nagy és fontos témát választott, amellyel indokoltan pályázik az MTA doktora címre. *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában 1953–1991* – nagy ívű áttekintést ígér.

Ellenben e cím három szempontból is problematikus.

1. A szerző korábbi előadásai, írásai birtokában, s nemkülönben a szakirodalom nem egy helyén olvasható állításokkal összhangban meggyőzően cáfolja a hidegháború túlterjeszkedő értelmezését. Ám az *enyhülés* egész tárgyalt időszakra történő, korlátozás nélküli alkalmazása aligha hiteles. Mivel a disszerens több évtizede lankadatlan szorgalommal búvárolja témáját, tehát átfogó, s egyben a részletekben is biztos tudással rendelkezik, ezért nem meglepő, hogy valójában nem e kifejezés kalodájában szövi elbeszélését. Több egyéb mellett ihletett sokoldalúsággal tárgyalja az 1956-os elemi erejű népfelkelés és szabadságharc eltiprásának a históriáját, amely éppen azért bukott el szükségszerűen, mert Moszkva – magában az értekezésben olvashatjuk – ”az imperialista államok aknamunká”-ját (46. o.) tapasztalva semmiféle enyhülésről nem akart tudni. Nem ismert pardont, nem volt hajlandó lemondani arról az országról, amelyet bő évtizede 180 ezer katonájának feláldozásával foglalt el. És amikor majd a Szovjetunió kellően meggyengül, megnyílik a lehetőség a pusztulására, akkor a tőkés nyugati világ sem ismer pardont. Nem az *enyhülés*, hanem az a törekvés vezérelte, hogy a több évtizede tartó kommunista kísérlet kudarcba fulladjon.
2. A legnagyobb jó szándékkal sem lehet azt mondani, hogy az értekezés szisztematikusan és elmélyülten beszélné el a szovjet blokk históriáját.¹

¹ Leginkább a kubai válsággal foglalkozó fejezet tekinthető kivételnek. Itt a magyar elemről igen szűkszavúan szól az értekezés, ami egyébként teljesen érthető, hiszen „a jelenleg hozzáférhető források alapján nem lehet pontos képet alkotni a magyar vezetésnek a válság során tett minden lépéséről, illetve arról, hogy mikor, milyen információval rendelkeztek a krízis során.”(134. o.)

Ennek az értekezésnek az egyik főszereplője Magyarország, a másik a Szovjetunió. A munka értéke, hogy a szerző természetesen mindent elmond a *szovjet blokk* azon dolgaiból, amelyek Magyarország sorsát befolyásolták, ám annál több ismerettel nem terheli meg értekezését.

3. Végül Magyarország sem a maga totális históriájában jelenik meg. Sem a gazdaság, sem a kultúra, sem a társadalom, sem a szellemi élet elmélyült, nemhogy részletező, de esszenciális ábrázolásáról sincs itt szó. Pedig a nemzetközi politika modern szemléletű tanulmányozását nagyban segítheti az ilyen megközelítés. A szerző által felsorolt munkák között csak Esterházy Péter *Javított kiadása* mutat ilyen irányba. Sok más, szintén jól hasznosítható munka közül magam itt csupán egy rövidebb és egy riasztóan nagy terjedelmű munkára hívom fel a figyelmet. Az utóbbi Ortutay Gyula sok-sok esztendő számos-számos összefüggésének mélyebb megértéséhez segítő *Naplója*. Az előbbi pedig természetesen a zseniális Németh László sokáig lappangott írása *A magyar forradalomról*.

Ezért azt gondolom, hogy az értekezés tartalmának sokkal inkább *Magyarország és a nemzetközi politika 1953–1991 – különös tekintettel a Szovjetunióra* cím felel meg. Ilyen című dolgozattal is méltó az MTA doktora titulusra.

*

Nem mondok semmi újat, ha arról beszélek, hogy a hazai közgondolkodás strukturális – tehát messze korábbi időszakokban gyökerező – gyengesége a nemzetközi kitekintés homályossága, számtalan esetben szinte teljes hiánya. Bizony a történetírásunkban is lépten-nyomon tapasztalható a számba vett történeti események vizsgálatánál a külvilág ilyen-olyan, de hazai dolgainkra bizonyosan befolyást gyakorló szerepének a nem megfelelő súlyú mérlegelése. És akkor még eufemisztikusan fogalmaztam. Ezt a bajt tovább növeli az antikorszakos gondolkodás nem csupán továbbélése, hanem – a múlt század hetvenes, nyolcvanas éveivel összevetve kiváltképpen lehangoló – elburjánzása.

Mivel az *antikorszakos gondolkodás* kifejezés – tapasztalatom szerint – sokak számára nem kellőképpen világos, ezért elmondom, hogy azon mi értendő. Nos, amikor egy korábbi időszakot azért festenek a valóságosnál feketébbre, sokkal feketébbre, hogy közben a jelen valósága a ténylegesnél kedvezőbbnek látszódjék.

Békés Csabára bő két évtizede figyeltem fel először, amikor valamely akadémiai tanácskozáson a maga rokonszenvesen lendületes, szenvedélyes stílusában az Amerikai Egyesült Államoknak a mi 1956-os forradalmunkhoz való tényleges viszonyát imponáló forrásismerettel fejtegette. Aztán sokat használtam az először 1996-ban megjelent kitűnő, *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* című könyvét. 2004-ben ismerhettük meg nagy ívű, *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzeiben, 1945–1990* című tanulmánykötetét. Ezeknek a munkáknak, s más dolgozatainak,

számos forrásközlésének az alapértékét az adja, hogy mindig az említett két nagy fogyatékoságunk leküzdéséhez adnak, adhatnak segítséget (azoknak, akiknek egyáltalán van effajta igényük – mondjuk rezignáltabban).

És ezeknek a munkáknak a forrásbázisa, szövege, elemzései a fő hordozói a jelen értekezésnek.

Azt aligha lehet mondani, hogy Békés Csaba valamiféle pozitív elfogultsággal kezelné Magyarország történetében az akkor szocializmusnak nevezett korszak évtizedeit. Azonban a hazai és számos külföldi levéltárban lankadatlan szorgalommal végzett kutatásai, a bel- és külföldi szakirodalom rendszeres tanulmányozásával felgyűlt hatalmas tudásanyaga, a tények és reális összefüggések mentén tett megállapításainak sora fundált, nagy horizontú történelemképet eredményez.

Megállapításai a *mai* tudásunkat szintetizáló eredményeket tükröznek. Tehát a megismerés végtelen folyamatának az adott szintjén vagyunk. Ezért az elért eredményeken semmit sem kibővíti, hogy a további kutatások – amelyekben Békés Csabának remélhetőleg még sokáig fontos szerepe lesz – számos ponton fogják árnyalni, módosítani, kiegészíteni a most mérlegre tett értekezés eredményeit.

*

Legyen bármely munka nagy ívű, az akkor sem több a történelem végtelen folyamatának valamely szeleténél. Ezért jó szokás valamiféle bevezetést írni, amelyben a téma indoklásán túl a történész megkísérli az előzményekhez kötni mondanivalóját, majd valamiféle kitekintést nyújtani. A disszerens azonban rögvest a hidegháború-enyhülés újfajta megközelítésének előadásába kezd.

Bevezetést természetesen nem kötelező írni, ám azoknak az előzményeknek a számba vétele, amelyek a téma szerves részét képezik, bizony ott kell hogy legyenek az értekezés szövegében.

Az 1956-os magyar forradalomban közismerten igen nagy súllyal szerepelt a semlegesség követelése. Békés Csaba természetesen helyesen írja, hogy e követelés már a forradalom kitörése előtt megjelent: „ilyen felvetés elhangzott a szegedi egyetemen október 16-án tartott diákgyűlésen és a Műegyetem október 22-i gyűlésén is.” (48–49. oldal 70. lábjegyzet.²)

Nem hinném, hogy a jelölt ne tudná: a semlegesség igénye ennél sokkal mélyebben benne volt a magyar társadalomban. Ezért e helyen (jó néhány egyéb mellett) szükséges lenne megemlíteni Nagy Imrének az öt alapelvről értekező, ilyen irányba mutató korábbi írását, utalni a parlament 1947-es, a békeszerződés

² Az említett lábjegyzetben a szerző *lapszám megjelölése nélkül* hivatkozik Szakolczai Attila 2006-ban megjelent munkájára. E hiba nem ritka hiányossága a dolgozatnak. Lapszám nélkül csak akkor megengedett egy munkára hivatkozni, ha az állítást az adott munka egészében támasztja alá. Lapszám nélküli konkrét hivatkozásnak csak díszítő szerepe van.

aláírása apropóján megtartott külügyi vitájára, Sulyok Dezső semlegességi indítványára.

Az a fogalmazás, mely szerint „1956-ban a Nyugat a magyar forradalom teremtette válsághelyzetben de facto elismerte az 1945-ben létrejött európai status quót” (103.) csak az *ismét* szócska beszúrásával válik történetivé. Hiszen az 1945-ben létrejött európai status quót döntően a fegyverek erejével teremtették meg, s abban a Szovjetunió oroszlánszerepet vitt a maga óriási véráldozatával. Ennek a status quónak az alapjait közismerten 1943-ban Teheránban rakták le és az elismerés már 1945-ben Jaltában, azzal a mérhetetlenül hazug nyilatkozattal megtörtént. Hiszen a Nyugat itt stilizálta Sztálin rendszerét demokratikussá, amely majd szabad választásokkal segíti elő az általa felszabadított/megszállt országok demokratikus átalakulását.

Azzal az ugyancsak hazug, a dallas-i világpolitikai tanács előtt 1956. október 27-én elmondott Dulles-i beszéddel, amelynek magyar nyelven történt közzétételét, magvas interpretálását 1996-ban szintén Békés Csabának köszönhattuk, az USA – hiszen a Nyugat kifejezés meglehetősen elmosza a bipoláris világrend meztelen valóságát – *újra* elismeri az 1945-ben létrejött európai status quót. Ez – ismétlem – nem csekély különbség az értekezéssel szemben.

Vitathatónak tartom azután a szerző alkotta ún. *Mikojan-doktrínát*. Ezen azt kellene értenünk, hogy a Szovjetunió az egyes szocialista országokban kialakult súlyos válságok megoldását a helyi erőktől várta, s nem akart katonailag beavatkozni. Kezdem azzal, hogy az értekezés szerint³ Békés Csaba először erről az ún. doktrínáról a fentebbi 1996-os munkájában írt. Abban azonban Mikojan neve összesen csak háromszor, a vélt doktrínával kapcsolatban egyszer sem fordul elő, s ráadásul a megadott oldalon Anasztaz Ivanovicsnak se híre, se nyoma.

Ingatag lábakon álló nézetét maga a szerző értékteleníti tovább azzal, hogy a következő sorban a doktrínát (mintha csereszabatos fogalmak lennének) *módszernek* nevezi. Ráadásul olyan módszernek, amelyet a szovjet vezetés – úgy mond – „számos válságos helyzetben” „*ösztönösen*” igyekezett alkalmazni.

Ha realisan meg akarjuk ítélni Mikojannak a moszkvai döntési mechanizmuson belüli súlyát és szerepét, akkor nem Békés Csaba 1996-os könyvét, hanem az értekezésben, éppen ezen a helyen is hasznosított *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* című, szintén 1996-ban megjelent könyvet kell kezünkbe venni. Az ebben található *Malin-feljegyzés* tartalmazza Mikojannak a disszerens által idézett szavait. Ám e dokumentum szerint mielőtt a 23-i, késő esti ülésen Mikojan megszólalt volna, előtte Zsukov marsall, Hruscsov és Bulganyin beszélt.

„Zsukov et. tájékoztatója.

³ 62. oldal 101. lábjegyzet.

*Százezres tüntetés Budapesten.
Felgyújtották a Rádiót.
Debrecenben elfoglalták a megyei pártbizottságot
és a BM megyei főosztálya épületét.
Hruscsov et. szerint a csapatoknak be kell vonulniuk Budapestre.
Bulganyin et. helyesli Hruscsov javaslatát –
be kell vonulniuk a csapatoknak”.*

Tehát ezen merőben más intonációjú felszólalások után beszél Mikojan. Ám a dokumentum szerint nem tudta áthangolni elvtársait.

Molotov, Kaganovics, Pervuhin, Zsukov, Szuszlov, Szaburov, Sepilov, Kiricsenko mind-mind a bevonulás mellett teszi le a voksát.

A bevonulással várható óriási presztízaveszteség nagyságát, s egyben Hruscsovnak az elnökségen belüli súlyát mutatja, hogy bevonulást sürgető tíz elvtársával szemben egy pontig valóban felkarolja Mikojan javaslatát. Ám semmiképpen sem annyira, hogy doktrínáról lehessen beszélni,

„Hruscsov et.: Nagyot vonjuk be a politikai tevékenységbe. De egyelőre ne tegyük meg (miniszter)elnökké. Budapestre Mikojan és Szuszlov elvtárs repüljön.”

Az elmondottak szorosan összefüggenek azzal a máig egyértelműen nem tisztázott kérdéssel, hogy az első szovjet intervenciót Gerő Ernő kérése alapozta-e meg vagy Moszkva attól függetlenül döntött. Békés Csaba szerint „– a korábbi feltételezésekkel ellentétben – kezdetben kifejezetten vonakodott attól, hogy Gerő Ernő kérésére engedélyezze a Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok bevetését az október 23-i budapesti tüntetés szétverésére.”(61.) Ezzel az elbeszéléssel szemben vélhetőleg helyesebb azt mondani, hogy filológiai pontossággal a kérdés máig tisztázatlan. A Malin-feljegyzés, Rákosi Mátyás és Nagy Imre visszaemlékezése és még jó néhány érv alapján ellenben inkább az feltételezhető, hogy a moszkvai döntés már Gerő kérése előtt, attól függetlenül megszületett. Kifejezetten félrevezető tehát moszkvai vonakodásról írni, inkább arra kell rámutatni, hogy Hruscsov és Mikojan messzemenően mérlegelték a beavatkozással együtt járó óriási erkölcsi veszteséget.

Az 1956-os elemi erejű népfelkelés és szabadságharc világtörténelmi jelentőségének elismerése dolgában természetesen nincs semmi vitám a jelölttel. Azt ellenben markánsan ki kell mondani, hogy a magyarországi eseményeket az SZKP XX. kongresszusa tette lehetővé. A nevezetes pártkongresszus pedig nem egy-két embernek, jelesen Nyikolaj Szergejevics Hruscsovnak és munkatársainak a műve, az ő cselekedeteiken keresztül a szovjet társadalom átalakulásának, a sztálinizmus szörnyű örökségével történő felemás leszámolásnak lehetett az akkori világ a szemtanúja.

Az értekezés egyik legfontosabb megállapításának az október 30-i szovjet kormánynyilatkozat és a november 4-i invázió közötti kapcsolat megvilágítását tartom. (67. o. és 102. o.) Tehát annak kimondását, hogy „a magyar forradalom leverése ... valójában nem tekinthető a szovjet kormánynyilatkozat szellemével ellentétes lépésnek ... a szovjetek november 4-én éppen annak megfelelően cselekedtek.” Ez messze nem evidens megállapítás, hiszen az október 30-i kormánynyilatkozat ugyancsak galamb lelkű mondatai ordító ellentmondásban vannak a november 4-én elkezdődött brutalitással. Az október 30-i keltezéssel 31-én publikált dokumentumot a 24-i, kemény ellenállásba ütköző beavatkozás véres eseménysorozata előzte meg, s így széles körben keletkezett az a hamis látszat, hogy e moszkvai nyilatkozat kimondottan a magyarországi eseményekre adott békülékeny válasz. Holott az, mint Békés Csaba is hangsúlyozza⁴ – több hónapos előkészítő munka nyomán született. Lényege, hogy a Szovjetunió a XX. kongresszus határozatainak szellemében tiszteletben tartja szövetségeseinek függetlenségét, s csapatainak kivonásáról is hajlandó tárgyalni. E dokumentum sem hagy azonban szemernyi kételyt afelől, hogy a békülékenységnak a szovjet érdekek maradéktalan érvényesülése a záloga.

Ez pedig konkrétan azt jelentette, hogy Moszkva négy intézmény – hatékony párt, erős állambiztonság, ütőképes hadsereg, kézben tartott tömegtájékoztató – működésén mérte minden szövetségeseinek a megbízhatóságát.⁵

A Nagy Imre-kormány bizonyítványa ezek tükrében nem csupán katasztrofálisan rossz volt, hanem 28-i fordulatával a kormányfő átállt a moszkvai nézőpontból egysíkiúan ellenforradalminak látott táborba. A szerző osztja ezt (a szakirodalomban egyébként először Rainer M. János, illetve Kende Péter által vagy két évtizede megfogalmazott) felfogást, előadása azonban nem kellően koherens.

Egyfelől helyesen szögezi le, hogy „A moszkvai vezetésben ... egy pillanatig sem merült fel, hogy hosszú távon – és a fennálló európai status quo által is biztosított – stratégiai érdekei ellenében cselekedve hozzájáruljon a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetének megbontásához azáltal,

⁴ A szerzőnek illetet volna megírnia, hogy már az 1992-ben publikált A „Jelcindosszié” Szovjet dokumentumok 1956-ról című nevezetes, a szerző által is természetesen többször idézett dokumentumkötet vonatkozó jegyzete is ezt a felfogást tükrözi. „A Szovjetunió és a szövetséges országok viszonyáról szóló nyilatkozat tervezete valószínűleg már korábban elkészült, s csak a magyar eseményekről szóló részt fűzték hozzá. Erre feltehetően október 28-án vagy 29-én került sor, a nyilatkozatban foglalt ígérek ugyanis megegyeznek Nagy Imre október 28-i kormánynyilatkozatának ide vonatkozó részeivel.” 67. o. 1. sz. jegyzet.

⁵ Mindezen túlmenően minden bizonnyal igen jelentősen befolyásolta Moszkva döntését maga az alapkérdés: mit követel meg a birodalom biztonsága?

hogy Magyarországon engedélyezi egy vele szemben mégoly baráti külpolitikát folytató polgári rendszer visszaállítását.”(65.)

Másfelől az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatról írva félreérthetően fogalmaz: „Ma már tudjuk, október 30-án a szovjet pártvezetés komolyan gondolta ezt az ígéretet: a szovjet csapatok teljes kivonása lett volna az a maximális engedmény, amit a szovjetek hajlandók lettek volna megadni, amennyiben annak segítségével a Nagy Imre-kormánynak sikerül a helyzetet a szocialista berendezkedés megőrzésével, és a szovjet blokk keretein belül maradvá konszolidálni.” (51.)

A szovjet vezetés azonban az október 23-tól eltelt napok története alapján – húzzuk alá ismételtelen – tisztában volt azzal, hogy ezeket a feltételeket a Nagy Imre-kormány képtelen teljesíteni. Már 23-án tudták, hogy a magyar helyzet a lengyeltől merőben más. Míg ott a politikai konszolidáció lehetségesnek mutatkozott, s valóban az is történt, addig a magyarországi konszolidáció lehetetlennek bizonyult. „Nem lehet összehasonlítani Lengyelországgal” – ti. a magyarországi helyzetet, fogalmazza meg 23-án este Lazar Mojszejevics Kaganovics. És ezt a nézetet ismétlik meg a többiek is.⁶

Ezért aligha helyes a disszerens azon felfogása, hogy a katonai beavatkozással a szovjet vezetés „súlyosan hibás” (44.) lépést követett el. A szovjet vezetés a maga szempontjából a katonai beavatkozással kényszerűen döntött. A hosszú-hosszú moszkvai vitákat az a nagy dilemma inspirálta, hogy tisztában voltak az intervenció nyomán várhatóan bekövetkező óriási tekintélyvesztésükkel. Mivel a megtörténtekeket ismerő legszerényebb képességű történész is okosabb lehet a legokosabb kortársnál is, ezért könnyen lehet különféle elméleteket felállítani, könnyen lehet a múlt politikusai felett pálcát törni. Ám a múlt reális valóságának ellentmondó vélemények mindenkor könnyűnek találtnak.

A szerző által helyesen felemlített tény, mely szerint az október 30-i nyilatkozat „még célzást sem tett a Varsói Szerződésnek mint szervezetnek az átalakítására, még kevésbé merült fel a szerződésből való kilépés lehetősége”(51.) is világosan jelzi a nyilatkozat taktikai jellegét. A nyilatkozat helyzethez mért súlytalanságát mutatja, hogy ezzel egy időben döntenek az intervencióról.

Már az 1996-os könyvében sem fogalmaz pontosan a szerző, ahol azt írja, hogy „a válság kezelésére” „már másnap”, vagyis október 24-én Mikojan, Szuszlov, Szerov és Malinyin „összetételű küldöttséget” küldtek volna

⁶ *Döntés a Kremlben*, 1956 26. o. Más helyütt – teljesen helyesen – még markánsabban fogalmaz: „a forradalom sorsa lényegében október 22-én eldőlt.”(64. o.)

Budapestre,⁷ a doktori értekezésben még tévesebben ír. *Tárgyalódelegációként* beszél az említett négy főről.⁸

Pedig az ugyancsak 1996-ban publikált *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* című kötetben olvasható 23-i dokumentumból világosan kiderül, hogy Hruscsov a 23-i esti ülésen eldönti: „Budapestre Mikojan és Szuszlov elvtárs repüljön”.⁹ Nem marginális kérdésben való filológiai szörszálhasogatásról van szó. A helyzet teljes félreinterpretálása olyan szovjet *tárgyalódelegáció*ról beszélni, amelyben ott lenne a nyers erőszak két prominens szereplője. Természetesen a Birodalom valóban azonnal ide küldi ezeket a figurákat. De nem ilyen jelleggel, hanem a színpalak mögötti ténykedés végett.

Mivel diplomáciatörténeti munkáról van szó, ezért kiváltképpen elvárható az ilyen munkákban gyakori fogalmak, kifejezések pontos alkalmazása.

*

Békés Csabának minden bizonnyal igaza van abban, hogy a november 4-i invázió akadálymentes végrehajtása „jelentősen megnövelte a Szovjetunió biztonságát” (104.) Ám az elbeszélés akkor lesz kellőképpen történeti, ha azt is elmondjuk, hogy a másik oldalon a szuezi válság megoldása az USA biztonságát növelte meg jelentősen. Tehát röviden szólva az 1956-os válságok megoldása tovább erősítette a bipoláris világrend erejét, amelyen belül a két óriás árnyéka minden más hatalomra rávetült. És mivel az ENSZ mégsem volt teljesen jelentéktelen színtere a világpolitikának, amit ott a magyar kérdés 1962 végéig történő szerepeltetésével a Szovjetunió évről évre kapott, az nem volt kimondottan idegnyugtató balzsam a számára.

Ha a maga összetettségében nézzük a kérdést, akkor az értekezésben olvashatóaknál lényegesen részletesebben és markánsabban kell szólni arról az óriási tekintélyvesztésről, amelyet a Szovjetunió a nemzetközi baloldalon elszenvedett, s amely révén magát ezt a baloldalt is alaposan meggyengítette. Ezt azért kell részletesen, alaposan, elemző módon bemutatni, mert a szabadságharcba torkolló magyarországi elemi erejű népfelkelésnek ebben van a világtörténelmi jelentősége. Ha végigtekintünk a magyar história ezer esztendején, akkor sem találunk hozzá fogható olyan tény, amelynek a világra ehhez foghatóan egyértelműen kedvező, elismerő hatása lenne. És ennek bizony nem csupán a Szovjetunió biztonságát kedvezőtlenül érintő, hanem a jövőjét rongáló, hosszú távú hatása volt. A Szovjetuniót csillagháborús programjával a Reagan-i Amerikai Egyesült Államok teszi a sírba. A halálához Gorbacsov – és természetesen a szovjet elit hozzá hasonlóan gondolkodó része – döntően hozzájárult. Ám mindezen túlmenően a bukásban ott van a nemzetközi baloldalnak a szovjet kommunizmusból történt kiábrándulása is. A

⁷ Békés1996, 47. o.

⁸ 44. oldal 58. lábjegyzet. – Aztán a 65. oldalon is megelevenedik a történet.

⁹ 27. o

fegyverkezési sikereivel Moszkva ugyan átmenetileg növelte nemzetközi súlyát, ám közismerten végül éppen abba rokkant bele, hogy versenyképtelen gazdasága okán képtelen volt a fegyverkezési versenyben helyt állni. Nem beszélve arról, hogy Kína éppen 1956-ban kezd mind látványosabban szembefordulni vele, aminek természetesen szintén a biztonságát aláásó szerepe volt.

*

A disszerens szerint „Kelet-Európában az 1956 utáni évtizedekben a magyar forradalomnak kettős hatása volt: egyrészt a helyi vezetők a magyar pártellenzék és Nagy Imre példáján meggyőződtek róla, hogy a rendszer radikális megreformálására irányuló törekvések milyen könnyen és gyorsan vezethetnek a kommunista párt hatalmi monopóliumának a megrendüléséhez, ugyanakkor arról is, hogy ilyen esetben a szovjetek nem tétováznak a rendet a legbrutálisabb eszközökkel helyreállítani.”(100.)

A történeti tények szerint ellenben nem a magyar pártellenzéknek és Nagy Imrének a „rendszer radikális megreformálására irányuló törekvése” vezetett „könnyen és gyorsan” „a kommunista párt hatalmi monopóliumának a megrendüléséhez”. Sokkal inkább Rákosi terrorrendszere, voluntarista gazdaságpolitikája volt mindennek a kiváltója. És – ismét alá kell húznunk – a magyarországi robbanáshoz az SZKP XX. kongresszusa, s a nyomában folytatott felemás szovjet politika nyitott utat. Nem Nagy Imre rendíti meg a kommunista párt hatalmi monopóliumát, hanem a robbanás dobja őt az események élére. Az más dolog, hogy a hatalmát nem tudta/nem tudhatta stabilizálni.

A jelölt azon állítása sincs fedésben a történeti tényekkel, mely szerint „ilyen esetben a szovjetek nem tétováznak a rendet a legbrutálisabb eszközökkel helyreállítani”. E kijelentése ráadásul azon korábbi fejtegetéseivel is ütközik, amikor Moszkvát annak okán hibáztatja, hogy az „elhibázott döntésük foglyaként ... Hruscsov és társai ekkor (ti. október 24. és november 3. között – P.P.) a fegyveres és a politikai megoldás kombinációjával próbálkoztak, amit a forradalmi közvélemény bizonytalanságnak és gyengeségnek értelmzett.”(64. o.) Az elhibázott döntésen Békés Csaba az első szovjet beavatkozást érti. Azzal természetesen egyet lehet érteni, hogy az első szovjet katonai beavatkozás súlyosan elhibázott volt, ám a rend „legbrutálisabb eszközökkel” történt helyreállítása sokkal inkább a november 4-i invázióra vonatkozik.

*

Az 1968-as prágai tavaszt, az ugyanakkor Magyarországon bevezetett új gazdasági mechanizmusra gyakorolt hatását, Kádár János közvetítési kísérleteit kellő árnyaltsággal tárgyalja, s itt is szem előtt tartja a nevezetes négy tényezőt, amelyeknek való meg nem felelés augusztusra megérlelte az inváziót. Békés Csaba is idézi a magyar első titkárt, aki január 20–21-i találkozójukon „*gratulálok és egyben fogadja részvéteimet*” fordulattal juttatta kifejezésre a dubčeki kísérlet sikere felett kezdettől fogva érzett mély aggodalmát.

Ugyanennek az oldalnak az alján a jelölt Kádár János „kezdeti optimizmusát” említi annak kapcsán, hogy a magyar vezető prágai kollégáját az egyes testvérpártok várható gyanakvásával szemben türelemre intette. „Ezt tekintse annak – mondotta Kádár János –, hogy nem ismerik a körülményeket, a maga álláspontját. Majd megismerik, annak megfelelően fogják a dolgot értékelni.”(187.)¹⁰ Függetlenül attól, hogy szerintem ez a mondat sem sugároz kifejezett derűlátást, az a tény, hogy a gratuláció az idézettre sikeredett, valamint mindaz, amit maga a szerző az egész témáról elmond, arra bizonyosság, hogy Kádár János optimizmusát leginkább a *kívánsággondolkodás* sarkallta, ám bőséges tapasztalatai azt ugyancsak korlátok közé szorították.

Ahogy azt – ismétlem – a *„gratulálok és egyben fogadja részvételemet”* fordulat oly világosan mutatja.

*

A történetírás elméletével foglalkozó, az írott források konstruált voltának következményeivel tisztában lévő mai történész (tehát aki tudja, hogy a forrás számos esetben inkább félre-, mint nyomra vezet) messzemenő gyanúperrel kezeli azokat a kútfőket, amelyek alapján mezei társaik gyanútlan szorgalommal ontják írásaikat. Békés Csaba először egy 2003-ban megjelent forrásközlő tanulmányában tette közzé az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1980. január 29-i ülése 5. napirendi pontjáról szóló dokumentumot.¹¹ Ennek a közlésnek az ad különös fontosságot, hogy az a leglényegesebb napirendi pont *hangfelvételének* szó szerinti leírata. Tehát nem egy rutinos jegyzőkönyvszerkesztő által lekerekített szöveg. A maga valódi igazságában adja vissza a helyzet drámáját. Azt a drámát, amelyet a Szovjetunió afganisztáni agressziója keletkeztetett, amely kapcsán egyfelől Moszkva csatlós szövetségeseitől feltétlen igazodást követelt, másfelől azonban az addigra már meglehetősen mozgástérrel, jelentős nyugati kapcsolatokkal rendelkező Magyarország olyan, egyébként ugyancsak

¹⁰ Kádár szavait korábban Huszár Tibor idézte *Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció* című, 1998-ban megjelent könyvének 19. oldalán. A disszerens a vonatkozó 292. lábjegyzetben csak a forrás levéltári jelzetét adja meg, Huszár munkájáról nem szól. Eljárását a 289. jegyzetben ekképpen indokolja. „Mivel Huszár Tibor idézett könyvében szinte dokumentumközlés-szerűen, lényegében teljes terjedelemben idézi a Kádár-Dubček tárgyalásokra vonatkozó magyar pártiratokat, ennek jelzését az általam felhasznált idézetek esetében csak néhány esetben tartottam fontosnak.” Ismeretterjesztő munka esetén ez az eljárás korrekt. Tudományos munka esetén ellenben aligha elfogadható. Dubček nevét pedig még ismeretterjesztő munkában is tisztességesen illik leírni.

¹¹ Békés Csaba: Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. Dokumentumok. In: Évkönyv 2003 XI. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János és Ständeisky Éva. Bp., 2003. 1956-os Intézet. 223-256.

vaskalapos kommunista vezetői, mint Apró Antal, Németh Károly, Nemes Dezső a nagy szövetséges önkényes lépésével szemben valamiféle ellenlépést akartak. Az első ember azonban botor társait ezekkel a kemény szavakkal józanította ki: „megint előállott egy olyan helyzet, amikor csak két rossz között választhatunk”... „mit gondolnak, meddig udvariaskodnak ők? Miért velünk ... – bocsánat a kifejezéséért –, a mi kis tetű életünkkel, meg országunkkal, meg minden ..., meddig fognak ők velünk udvariaskodni?”

Békés Csaba jól aknázza ki a hangfelvétel nyújtotta lehetőséget, plasztikusan elemzi az országot ekképpen fenyegető veszedelmeket, s Kádár János konfliktuselhárító szerepét. Fontos írása helyet kapott az említett 2004-es tanulmánykötetében, s a szükséges szerkesztésekkel beépült a jelen értekezésbe is. Ám sem a 2004-es kötetben sem a mostani értekezésben nem írja meg, hogy olyan – úgymond – jegyzőkönyvről van szó, amely az ülésről készült hangfelvétel szó szerinti leírata.¹²

Tartalmilag pedig erősen vitatom Békés Csaba mindhárom helyen olvasható összegzését. E szerint „bizonyos értelemben ez a PB-ülés jelentette Kádár politikai bukásának kezdetét. A párt vezetője ugyan ismét keresztülvitte akarátát, mégis azt mondhatjuk, az ütközetet megnyerte, de a hadjáratot elvesztette. Ez a konfliktus és az ország egyre kiszolgáltatottabb helyzete a kettős szorításban, néhány év múlva oda vezetett, hogy legközelebbi munkatársai sem akarták őt megtartani a párt élén.”¹³

Kezdjük először azzal a száraz ténnyel, hogy elvtársai Kádár Jánost bő nyolc esztendővel később, az 1988-as májusi pártértekezleten buktatják meg. Tehát nem „néhány év múlva”.

¹² Békés 2004, 267. o. 337. lábjegyzet, valamint Értekezés 293. o. 477. jegyzet. Itt a dokumentálás még pontatlanabb, hiszen az iratközlés nem az egész ülést, hanem „csak” annak az 5. napirendi pontját tartalmazza. Igaz: ez a lényeg. Ám egy történésznél a pontosság is lényeg. (A Gazdag Ferenc és Kiss J. László szerkesztette *Magyar külpolitika a 20. században* című, 2004-ben megjelent tanulmánykötetben Békés Csaba az 1968-1989 közötti magyar külpolitikáról értekezik, s természetesen abban is benne van az 1980. január 29-i PB-ülés elemzése. Itt a vonatkozó jegyzet csupán a levéltári lelőhelyet adja meg.) Mivel három esetben is a 288. fondon belül az 5/791. számú őrzési egységet közli, ellenben a 2003-as dokumentumközlésben a 288. fondon belül lelőhelyként a 11/4396. őrzési egységet adja meg, ezért – magam a szóban forgó levéltári egységet nem ismerve – háromféle magyarázatot feltételezek. 1. a levéltárban új rendet alakítottak ki. 2. Az anyagnak több példánya van, s az más-más helyeken található. 3. Tévedés történt az első közléskor.

¹³ Békés 2003, 229., Békés 2004, 270, Értekezés 296. (Az előző jegyzetben hivatkozott Gazdag-Kiss. J szerkesztette tanulmánykötetben is ezzel a mondattal zárja a szerző a témát. (162. o)

Folytassuk azzal a (szintén következetes) szerzői önellentmondással, hogy néhány oldallal odébb Békés Csaba szinte zengi a kádári külpolitika későbbi esztendeinek sikerét. (Az opponens közbülsőleg halkán megjegyzi, hogy maga – bár szintén látja a korszak magyar külpolitikájának teljesítményét – ezeknél a szavaknál jóval óvatosabb fogalmazást tart reálisnak.)

Íme a dicsérete: „Mint a keleti blokk legszalonképesebb országa, első számú favorit lett a Nyugat szemében, s ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Magyarország az európai biztonsági folyamatban játszott konstruktív szerepe elismerésének tekinthető, hogy 1985-ben Budapesten kerülhetett sor az Európai Kulturális Fórum megrendezésére, amely az egyetlen szovjet blokk-országban megtartott Helsinki-utótálálkozó volt. Ez a helyzet Gorbacsov színre lépése után változott meg, amikor az új szovjet vezetés maga lett a Kelet-Nyugat közti párbeszéd elsődleges előmozdítója. A magyar külpolitika azonban ezt követően is mindvégig megőrizte kezdeményező és közvetítő jellegét, de a Szovjetunió mellett már csak másodlagos szerephez juthatott.”¹⁴

És végül a legfontosabbra térve: Kádár János politikai bukásának okai sokkal mélyebb rétegekben s korábbi időben, 1972–1973-ban gyökereznek. Az 1968-ban beindult új gazdasági mechanizmust – továbbfejlesztés helyett – jelentősen megfaragják, rendszere ekképpen az olajárrobbanásra nemhogy nem ad adekvát választ, hanem fenntartja a gazdaság elavult szerkezetét, makacsul védelmezi a teljes foglalkoztatást, s az árak stabilitását.

*

A felhasznált forrásokról szóló tájékoztató is arról győzi meg a bírálót, hogy a jelölt által elvégzett, több évtizedes munka megfelelő alapot ad egy doktori értekezéshez. Ám a felhasznált forrásokról szóló tájékoztató összeállítása bizony nem egy észrevételt vet fel.

A levéltári tájékoztató esetenként megengedhetetlenül szűkszavú. Még egy szakdolgozóval szemben is követelmény, hogy munkájában a kutatott levéltári egységekről átfogó tájékoztatót nyújtson. Itt ellenben – minimális kivétellel – csak a felkeresett levéltárak neve és címe olvasható. Public Record Office, London, National Archive, Washington stb. Egyébként a disszerensnek csak annyit kellett volna tennie, hogy a korábbi munkáiban, így a többször hivatkozott 1996-os könyve ezen részét is beépíti értekezésébe – természetesen kiegészítve azt az azóta végzett levéltári kutatásainak felsorolásával.

A gazdag könyvészeti anyag kapcsán elmondom, hogy emelte volna az értekezés értékét, ha a szerző nem csupán a magyar és angol nyelvre lefordított – a egyébként igencsak bőséges – szovjet forrásokat forgatja, hanem megnéz (ha kell, fordító segítségével) néhány, csak orosz nyelvű kötetekben hozzáférhető szovjet forrást. És nem hallgathatom el, hogy méltánytalanul kevés esetben lehet

¹⁴ Békés 2003, 231, Békés 2004, 274, Értekezés 301.

a jegyzékben annak a *Vida Istvánnak* a nevével találkozni, akiknek gazdag és színvonalas történetírói munkássága ugyancsak belevág az értekezés tárgykörébe.

Különben a könyvészeti anyagot magától értetődően az elsődleges források felsorolásával illik kezdeni, vagyis az okmány- és egyéb forráspublikációkkal. Itt ellenben az okmánytárak és dokumentumgyűjtemények együttesébe a sok szempontból valóban lényeges, ám elsődleges forrásnak aligha mondható memoárok is belekeveredtek.¹⁵

Aztán, hogy a szekunderirodalommal való elegyedés teljes legyen, a tanulmányok közé a szerző a rövidebb forrásokat közlő publikációkat is beilleszti. Annak természetesen van logikája, hogy a tanulmányok felsorolása az utolsó tételként szerepel, ám a forrásoknak a felsorolás utolsó fejezetébe illesztése nyilvánvalóan elfogadhatatlan.¹⁶

A monográfia műfajának nem kellő megbecsülése sajnálatosan széles körben tapasztalható. Békés Csaba értekezésében is a monográfiák és a tanulmánykötetek hibásan egy címbe kerültek. Holott evidens, hogy tanulmányköteteket lényegesen kevesebb szellemi erőfeszítéssel össze lehet gereblyézni, mint egy téma monografikus mélységű feltárását tető alá hozni. E vegyes tételen belül a 372. lapon minden szerzői megjelölés nélkül található *Az igazság a Nagy Imre ügyben* c. kötet, amely se nem monográfia, se nem tanulmánykötet. Olyan munkáról van szó, amelynek a jelentősége a szerző figyelmetlenségével szemben messze több bemutatást érdemel.

¹⁵ Az okmánytárak kapcsán jegyzem meg: az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyveit két kötetben 1993-ban publikáló kiadvány a 368. oldalon kétszer szerepel. A 2001-ben publikált, a magyar–kínai kapcsolatok 1956-1959 közötti időszakából dokumentumokat közlő kötet kapcsán (a leírtakkal szemben) Szobolevszki Sándor munkája így nézett ki: *Az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, valamint az annotált névmutatót összeállította*”

A jegyzékből az sem derül ki, hogy e kötet az *Iratok a magyar diplomácia történetéhez 1956-1989 B sorozat. Sorozatszerkesztők: Ormos Mária és Vida István* néven futó, sajnálatosan torzóban maradt, de nyilván folytatható, folytatandó vállalkozás egyik eleme.

A jegyzék különben tartalmazza a két jugoszláv kötetet, ellenben a Lipcsey Ildikó munkája nyomán megjelent románt nem.

¹⁶ Valószínűleg ide illesztette volna a diszsszerens az 1962-es kubai rakétaválság magyar vonatkozásairól Kalmár Melindával közösen készített, angol nyelvű forráspublikációját, amely a 208. lábjegyzetben Békés-Kalmár (2012) rövidítéssel szerepel, ám a jegyzékben sehol nem található. (Hungary and the Cuban Missile Crisis. Selected Documents 1961–1963. Cold War International History Project Bulletin 2012. 16-17. sz. 410-462. o.)

Hiszen a Nagy Imre és társai kivégzésének másnapján megjelent *Közlemény*, valamint az öt *Fehér könyv* mérhetetlen sok valótlanságával, ferdítésével, rágalomával szemben *Kende Péter és néhány más emigráns* munkája ez, amely először 1958-ban Párizsban franciául jelent meg, majd nem sokkal később angolul, németül, magyarul s vélhetőleg spanyolul. Az 1989-es edíció valóban a Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása, de legalább megérdemelné annak a feltüntetését is, hogy egyben – *Gyurgyák János* főszerkesztésében – a *Századvég Füzetek* 2. száma, amelynek előszavát *Kende Péter* írta, jegyzeteit *Hegedűs B. András* és *Varga László* állította össze, s magát a kötetet pedig *Kenedi János* szerkesztette. Mindezt nem csupán szakmai illemből és kollégáink megbecsülése okán kellett volna feltüntetni, hanem azért is, mert az 1989-es kiadás nem csekély mértékben eltér az eredeti változatoktól.

Aztán szóvá teszem, hogy Johancsik János következő oldal élén szereplő tankönyve természetesen nem egy esztendőről, hanem az egész 20. századról szól.

Az értekezés jegyzetapparátusában a disszerens példásan alkalmazza a már jó ideje elterjedt helytakarékos, a szerző nevét és az idézett munka megjelenési időpontját feltüntető jelölést. Ám az értekezés végén lévő áttekintéssel történő megfeleltetést elmulasztotta. Ez annál inkább bosszantó, mert a felsorolásnál nem egy esetben az illető szerző nevét nem családnéve megadásával kezdi.¹⁷

Például Gunter Bischoff ugyan a B betűs szerzőknél található meg, ám keresését megzavarja keresztnévének az előrevetése. Ráadásul a háromszor előforduló szerző neve kétféleképpen szerepel. (370.)

*

Opponensi véleményem szokásosnál nagyobb terjedelmével is az előljáróban írt támogató szavaimat húzom alá. Tehát azt, hogy Békés Csaba munkássága fontos értéke történetírásunknak. Szélesít(het)i a közvélemény külpolitikai horizontját, gyarapítja történetírásunk külföldi ismertségét/elismertségét, jó orvosság az antikorszakos gondolkodás betegsége ellen. Az ettől való megszabadulásunk pedig hozzásegíthet ahhoz, hogy egyszer ismét emelkedő nemzet legyünk.

Budapest, 2014. március 28.

Pritz Pál

¹⁷ Aligha lehet mentség, hogy ezt az eljárást lépten-nyomon lehet másutt is látni.